

ENOJEZIČNI SLOVARJI – SLEDENJE POMENSKOSTI BESED OZ. KAJ IN KAKO PRAVI RABA

Andreja Žele

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'374.3:81'27:81'373.43

Nujno nastajanje enojezičnih razlagalnih slovarjev je povezano s pomenskim širjenjem že obstoječega besedja in seveda tudi z domačimi in prevzetimi neologizmi. Pričujoči prispevek seznanja s fazami uslovarjanja novih pomenov že znanega izrazja in novih leksemov nasploh; slovar kot aktualni priročnik pa mora seveda upoštevati tudi informativno uporabnost predstavljenega. Glede na jezikovno rabo, metonimične in metaforične zmožnosti in na razvojno širjenje funkcijskosti jezika, pa se zdi, da tako terminologizacija kot determinologizacija spodbujata t. i. širšo terminološko rabo, tj. širitev terminološke rabe že uveljavljenega termina na druga strokovna področja.

enojezični slovarji, jezikovna raba, metonimične in metaforične zmožnosti, jezikovna gospodarnost

The need to compile monolingual explanatory dictionaries is a result of the broadening of the semantic potential of the existing vocabulary, as well as of the emergence of domestic and foreign neologisms. This paper presents the phases involved in presenting new meanings of existing vocabulary, and of meanings of new lexical items in general, in the explanatory dictionary of Slovene which is in the process of being compiled. Bearing in mind how words are used, their metonymic and metaphoric potential, as well as the fact that the linguistic-discursive functions of the language are expanding, it seems that both terminologisation and determinologisation encourage broader terminological use of established terms in other specialised areas.

monolingual dictionaries, use of words, metonymic and metaphoric potential, linguistic economy

V okvir aktualne leksike oz. v prepoznavno-razlagalno-poimenovalni proces sodi navedna širitev ali ožitev pomenja že ustaljenega besedja oz. leksemov in nove možne tvorbenne različice. Pri različnofunkcijski širitvi besedil in besedja pomensko-tvorbenne lastnosti današnje (novejše) leksike predvsem zaradi visoke stopnje prevzetosti posegajo tudi v sistemskost slovenščine – vse takšne ali drugačne jezikovne težnje mora prikazovati ali vsaj ustrezno nakazati razlagalni slovar kot aktualna sinteza sistema in rabe.

1 O lastnostih današnje leksike v slovenščini in o zmožnostih ter težnjah v nadaljevanju¹

1.1 Pomenotvorje, povezano z jezikovno metaforizacijo in metonimijo

Novopomenke oz. neosemantizmi (po Rangelova (2005: 159–161) sémantické neologizmy ali neosémantizmy) se pojavijo zaradi potrebe označiti novi denotat ali zaradi potrebe jasneje izraziti/zaobjeti vso pomenskost izraza; vsekakor se jih lahko obravnava tudi kot pojav jezikovne ekonomičnosti v smislu, da v stare oblike vnašajo nove pomene. Pomenotvorje je

¹ V tem poglavju je raba navajane leksike potrjena tudi s pojavnicami v korpusih slovenskega jezika Nova beseda in FidaPLUS, z dostopom 21. 4. 2009.

torej povezano predvsem z jezikovno metaforizacijo, ki jo sproža jezikovna gospodarnost v smislu, da jezik pomensko izkoristi že obstoječe izrazje – tj. bodisi da aktualno izrazje pridobiva še nove pomene v zvezah kot *abstinirati volitive*, *blago v akciji*, *užiti tudi precej balasta*, *s sosedom montirati dvojčka*, *uporabljati kresničko v prometu*, *na cestni trasi narediti deteljico*, bodisi da se pomensko oživijo oz. revitalizirajo besede, kot so npr. *namizje*, *novičar*, *cukrček*, *dacar*, *dražbenik*, *financar*, *borzništvo*, *hribolazec*, *izvoljenec*, *martra*, *mladec*, *naraščajnik*, *bukvarna*, *mesečnik*, *postrešček*, *gospodinjska pomočnica*, *dostavljaivec*, *župan*, *obrtniški ceh*, *kreposten*, *lahkoumen* ipd. Jezikovna metonimizacija je v pomensko novih besednozveznih enotah, ko se z novo skladenjskopomensko kombinacijo besed spremeni pomenskosestavinska zgradba eno- ali večbesednega leksema in s tem se spremeni tudi stopnja pomenske trdnosti oz. zlitosti večbesednega leksema, npr. *azilni dom*, *pisemska bomba*, *elektronski denar*, *snežna deska*, *medijski linč*, *bankomatski mrk* ipd.

Metonimizacija ali metaforizacija v jedru in prilastku pogosto izraža že leksikalizirane večbesedne enote tipa *cip kartica*, *bar koda*, *črtna koda*, *siva ekonomija*, *računalniška maska*, *zelene/rdeče baretke*, *topla greda*, *črna luknja* ipd.²

Za t. i. vzporedne poimenovalne procese (»kosémii« po Rangelova (2005: 174)) pa je tipično, da zaradi motivacije z neodvisno novo predmetnostjo oz. neodvisnim novim denotatom in s tem hkrati z novopomenko vzporedno z že obstoječim poimenovanjem razvije enako pomeno- in besedotvorno poimenovanje, npr. *travarji* 'uživalci drog', *truga*, *fazan/ fazanka* 'novinec/novinka', *jutranjik* 'napovedovalec', *mesečnik* 'prodajalec mesečnih nalepk', *civil(nik)* 'fant na služenju vojske v civilu';³ iz

pomensko in besedotvorno novih pomenk in posledično poimenovanj se lahko v nadaljevanju razvijejo nova besedotvorna gnezda, npr. *olistati avtomobile*, *ozvezditi gostinske storitve*, *lisičiti vozila* ipd.

Širitev pomenja lahko povzroča postopno depolisemizacijo, tj. osamosvajanje oz. leksikalizacijo posameznih pomenov, in hkratno homonimizacijo, ki prek depolisemizacije lahko poteka vzporedno s terminologizacijo oz. s širšo terminologizacijo. Slednja omogoča rabo homonimnega termina oz. strokovnega izraza v okvirih različnih strok.

1.2 Terminologizacija in determinologizacija

Razvojno širjenje funkcijskosti jezika in s tem širjenje tudi specializiranega pomenja na različna področja – t. i. širša terminologizacija gre lahko (ponovno) tudi v smer determinologizacije; gre za pomensko razširjanje oz. posploševanje, npr. *nadgradnja*, *abstinenca*, *pismenost* (*različna funkcionalna pismenost*), *penale*, *šok* (*šok terapija*), *terapija*, *stabilizirati napetost* (elektr.) / *snov* (kem.) / *politične razmere* (publ.) ipd. Stalno stopenjsko obojesmerno prehajanje med terminologizacijo in determinologizacijo je še posebno eksplicitno pri glagolih kot glavnih usmerjevalnikih in organizatorjih sporočanega v različnih tipih besedil: *absorbirati vlago/pline/svetlobo/kisik* (fiz.) > *Tržišče ni absorbiralo vse industrijske proizvode* (pren.), *Mesta so absorbirala vse podeželsko prebivalstvo*; *akcentuirati besede* (jezikosl.) > *Vulgarnost v svojem delu premočno akcentuirajo* (pren.); *blokirati tekoči račun* (fin.) > *blokirati cesto*; *kanalizirati reko* (teh.) > *kanalizirati družbene interese* (publ.) ipd.

Očitno razširjanje rabe v nespecializirana besedila se potrjuje pri besedah kot determi-

2 Znani leksemi dobijo nove pomene v novih besednih zvezah, npr. *čakalec* (čakalec na potni list), *metalec* (metalec vode/snega, snežni metalec), *pomikalec* (pomikalci ur), *sprehajalec* (sprehajalec psov), *blazina* (vakuumška blazina za poškodbe hrbtnice, zračna blazina /prevzeto air bag/), *jež/ježevka* (zapeljati na ježa/ježevko), *kovček* (strešni kovček) ipd.

3 Treba pa je poudariti, da gre največkrat samo za relativno mlade novopomenke, ki se v slovenščini uporabljajo tudi že dvajset in več let, pa še niso bile slovaropisno obravnavane.

nologizacijo potrjuje današnja raba besed *anevrizma*, *antioksidant*, *antagonist*, *genom*, *energent*, *forenzik*, *lustracija*, *akvatorij*, *solni cvet*, *trajnostni razvoj*, *tarčno zdravilo* ipd.

Pomensko zakroženje leksema iz splošnega pomena v strokovni pomen in potem spet v splošni pomen, tj. splošna leksika > terminologizacija > determinologizacija > splošna leksika pa potrjujejo primeri kot *črna luknja*, *topla greda*, *verižna reakcija*, *zvezda stalnica* ipd.⁴

1.3 Priložnostne tvorjenke

Vedno bolj uporabljane, v nekem smislu zagotovo tudi zaradi pomenotvorne gospodarnosti jezika, so tudi kvazitvorjene oz. nesistemske tvorjene priložnostnice neposredno iz govora, to so npr. prilastkovno uporabljani sklopi tipa *pica datekap*, *bar bikofe*, *mim'grede kafe*, *malica k'rneki*, *čistomimo/čistbrezveze zabava*, *tvojihpetminut agencija*, *nočindan trgovina*, *adijopamet sistem* ipd., hkrati se z njimi bolj neposredno in očitno odpira razmerje med govorjenim in /za/pisanim jezikom.

Iz slenga prek pogovarjalnosti v zapisani standard so prodrli ali prodirajo izrazi kot *žurirati*, *skenslati*, *muvi*, *frendica*, *starčica* 'stari-kava ženska', *suhica* 'pretirano suha ženska', *superca* in na -ič kot *kafič*, *pornič*, *krimič*, *narkič*, *mobič* ipd.; tudi povedkovodoločilno rabljeni *in*, *fit*, *fensi*, *mega*, *fora*, *profi*, *car*, *fen*, *faca*, *štala* v *To je zdaj in*, *Ta je car*, *To je prava štala* – *Tam ima štalo* ipd.

1.4 Nadaljnje besedotvorne težnje

Pri združevanju pomenotvornega in besedotvornega procesa odpira dodatne pomenotvorne možnosti tudi priponsko obrazilo, npr. pri *miška*, *ročka*, *žežek* (nasproti *miš*, *roka*, *žež*) ipd. – v tovrstnih primerih dodatne pomenotvorne možnosti odpira tudi priponsko obrazilo. Današnje tvorjenje nudi možnost dvojnic tipa *favlirati/favlati igralca*, *slovenizirati/sloveniti pisavo/imena* ipd. Pozitivno smer novotvornega slovenjenja nakazujejo tudi tvorbeno-besednozvezno-tvorbeni poteki *televoting* – *telefonsko glasovanje* – *teleglasovanje* ipd. Višja tvorjenost pri glagolih navadno zoži vezljivostno polje, npr. *strankariti*, *vinariti*, *udružbiti*, *ufilmiti*, *utvariti*, *užitkariti*, *downloadati*, *prednastaviti digitalni izenačevalnik*, *prenamestiti programsko opremo*, *preošteviliti stavbo* ipd.

Aktualne so zlasti zloženke tipa *akva-*, *avdio-*, *avto-*, *bio-*, *eko-*, *evro-*, *hidro-*, *kiber-*, *multi-*, *samo-* (*akvakultura*, *avdiosignal*, *avci-tat*, *bioterorizem*, *ekoturizem*, *evroposlanec*, *hidroterapija*, *kibertrg*, *multikino*, *samocenzura*); sistemska posebnost so zlasti t. i. e-tvorjenke: *e-bančništvo*, *e-knjiga*, *e-potrošnik*, *e-turizem*, *e-zasvojenec*.⁵ Vedno bolj razširjene zloženke z zaimenskim sam-, npr. *samoaktualizirati* potrebe, *samoorganizirati* se.⁶

Vedno pogostejše so še zloženke tipa *-fil*, *-holik*, *-mat*, *-net* (*pedofil*, *teveholik*, *kavomat*, *infomat*, *parkomat*, *zdravkomat*, *kondomat*, *telnet*, *udbanet*).⁷

Raba narekuje nastajanje celih besedotvornih skupin tipa *hendikepirati*, *hendikepiranost*, *hendikepizem*, *hendikep*, *internet*, *internetizirati*,

4 O determinologizaciji (delni, popolni in individualni) v slovenščini v zadnjih letih piše tudi M. Žagar (2005).

5 Tu sicer e-tvorjenke kar dodajam drugim zloženkam, čeprav je bilo že ugotovljano, da e-tvorjenke ne sodijo med zloženke – po zgradbi podstave namreč ne sodijo med zloženke z medpovonskim obrazilom, temveč je njihova podstavna beseda ali zveza krnjena (z opombo, da je zaenkrat samo *elektronski* predvidljivo krnjen na *e-*, druge krnitve so še pretežno nepredvidljive), ti krni pa so nato združeni v tvorjenko. Kljub temu, da že zaradi e-tvorjenk ne moremo govoriti o popolni sistemske nepredvidljivosti, pa so tovrstne tvorbe izven sistema tvorbeno-pretvorbenih postopkov (Logar 2004: 130–131).

6 Za zloženke z določujočo sestavino *sam-* je že ugotovljeno, da gre za novejšje zloženke (Vidovič Muha 1988: 163–164), ki pa jih ima že Bajec (1952: 108, 120, 124).

7 Podobne zloženke so aktualne pri Čehih, v *Slovníku neologizmů* (Martincová 1998, 2004), npr. *akvacentrum*, *audioprogram*, *biobar*, *biostrava* 'biohrana', *ekotaška* 'nakupovalna ekotorba', *e-žurnalistika*, *jidloholik*, *workoholik*, *eurofil*, *bankomat*; za naš *parkomat* pa imajo npr. Čehi izraz *parkovník*.

internetski, internetizacija, internetovec, interpelirati, interpeliranec ipd.

Zdi se, da z intenzivnim prevzemanjem tujega izrazja postaja oz. ostaja drugotna in ne več tako pomembna več- ali enobesednost leksema, npr. pri *baby boom* prevladuje pisava narazen, sledi pisava z vezajem *baby-boom*, redki so enobesedni izpisi tipa *babyboom*, podobno še *baby phone* nasproti *babyphone* ipd.

2 Novejša leksika z vidika ciljnega zbiranja in obravnave za nov razlagalni slovar slovenščine

Danes Leksikološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v smislu ene svojih osnovnih nalog ohranja oz. ponovno vzpostavlja (v obdobju od 1991 do 2005 skoraj prekinjeni) kontinuum pri beleženju in zbiranju leksike v slovenščini in s tem omogoča osnovno sistematično preglednost nad leksikalnim stanjem sodobne slovenščine.⁸

Zbirka *Novejša slovenska leksika (v povezavi s spletnimi jezikovnimi viri)*, nastala v okviru istoimenskega projekta (2007–2009),⁹ zajema leksikalni fond, ki se je v slovenščini pojavil in uveljavil v zadnjih dvajsetih letih in v tem smislu pomeni novejšo leksiko.

Novejša slovenska leksika izhaja – gledano z vidika njenega generiranja – iz naslednjih osnovnih skupin:¹⁰

- 8 Mišljena je predvsem splošnopomenska in splošnorabljena leksika, medtem ko specializirane leksikalne zbirke za dialektološko oz. terminološko področje urejata Dialektološka sekcija oz. Sekcija za terminološke slovarje. Poleg leksemsko oz. pomensko izbirno (glede na SSKJ) urejene listkovne kartoteke (prim. Listkovna kartoteka in manjše interne elektr. zbirke Inštituta za slovenski jezik 1990–2004), za katero je dragocene gradivne vire zlasti v obdobju 1991–2004 prispevala prof. M. Janežič (ena pomembnejših redaktorice SSKJ), je primarni in temeljni spletni vir inštitutski besedilni korpus Nova beseda. Kot dodatni, sekundarni spletni jezikovni vir se upošteva spletni iskalnik Najdi.si (izjemoma tudi Google) zlasti v primerih, ko v besedilnem korpusu Nova beseda za določeno besedo ni ustrezne besedilne potrditve.
- 9 Na podlagi sprejetega triletnega projekta *Novejša slovenska leksika (v povezavi s spletnimi jezikovnimi viri)*, ki ga v letih od 2007 do 2009 sofinancira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, je letos, tj. 2009, pri Založbi ZRC izšla tudi publikacija z istim naslovom sodelavcev oz. soavtorjev pri projektu: A. Gložančev, P. Jakopina, M. Michelizza, L. Uršič in A. Žele. Publikacija je deljena na dva glavna dela: na pomenotvorni in besedotvorni – skupaj s seznamami in strokovnimi komentarji obsega 408 strani.
- 10 Tu poleg upoštevanja monografije o leksikalnem pomenoslovju Vidovič Muha (2000) povzemam nekatere ugotovitve iz poglavja v prispevku Gložančev, Kostonjevec (2006) Novejše besedje slovenskega knjižnega jezika – seznam A–O, objavljene v *Jezikoslovnih zapiskih* 12/2, 89–159.
- 11 Beseda *klepetalnica* je registrirana v *Besedišču* (Šircelj - Žnidaršič 1998); v novejšem času je njena raba pogostejša, zlasti v zvezah, npr. z računalniškega področja (*elektronska klepetalnica, e-klepetalnica, internet klepetalnica* ipd.).

2.1

Dobi se nov eno- ali večbesedni izraz oz. neologizem za novo predmetnost oz. nov predmetni ali pojmovni denotat, npr. *internet, blog, blogati, evro, klonirati, ekotržnica, klementina, osamosvojitvenik, pametna hiša, potopni stebriček, bolonjska reforma*, ni več tako redka tudi slovenska ustreznica k prevzetemu neologizmu, npr. *medmrežje* kot novejši leksem za *internet, dobro počutje za wellness*, in prek *debuta do debija do prvenca* ipd. S širjenjem pomenja z dodanim pomenom glede na SSKJ pa dobimo »zgolj«¹¹ novoopomenjeni izraz oz. neosemantem, npr. *kolesarke* ('hlače'), *kresnik* (lit. 'nagrada'), *podjetniški inkubator* (pren.); *akcijski* v zvezah *akcijska cena, akcijska ponudba*; medtem ko so novi in glede na SSKJ-jevska gesla homonimni neologizmi npr. *ježek* ('zapenjalo; frizura'), *klepetalnica*,¹¹ *klikniti* (rač.: 'pritisniti') ipd.

2.2

Posledica sodobnih globalizacijskih teženj in medkulturnih povezav se kaže (1) kot precejšnji delež tujejezičnih, zlasti angleških besed, prevzetih bodisi citatno (*brainwashing, deadline*) bodisi v dvojnici obliki citatno/podomačeno (*bodybuilder/bodibilder, catering/katering*) ali le v podomačeni obliki (*heker,*

dejt), tudi iz francoščine (*sommelier/ somelje, mousse/mus*) ali japonščine (*karoshi/ karoši*); prevzete besede označujejo tudi predmetnost oz. pojavnost iz drugih kultur (*ajurveda, bušido, haiku, feng šu, suši* ipd.).

2.3

Besednodružinske širitve povzročajo novejšje tvorjenke tipa *aferaštvo* (< *afera* (v SSKJ), *okoljevarstvenik* (< *varstvo okolja*, v SSKJ: pri geslu *varstvo*), *karkolizem* (< *karkoli*), *vseenost* (< *vseeno*) in novejše besedne zveze, npr. s širitven v širitvena *politika, širitvena pogajanja, širitveni načrti*, podobno še *ciljna publika, ciljna raziskava, ciljna skupina, ciljni program, ciljni trg, ambasador športa/znanosti, anoreksična denarnica, snežna freza, bypass podjetje, bypass območje* ipd.

2.4

Specifična glede na motivacijo in sorazmerno produktivna skupina novejše leksike so primeri, nastali s poobčnobesedenjem lastnoimenskega izhodišča, npr. *barbika* < *Barbika, nokia* < *Nokia, veniš/vanish* < *Vanish, frutek* < *Frutek, patria* < *Patria, šengen/schengen* < *Schengen* ipd.

Vse zgoraj nakazano in še vse druge takšne ali drugačne leksikalne spremembe in novosti mora prikazovati ali vsaj ustrezno nakazati razlagalni slovar kot aktualna sinteza sistema in rabe.

Literatura in viri

- BAJEC, Anton, 1952, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika. III Zloženke. IV Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU.
- GLOŽANČEV, Alenka, KOSTANJEVEC, Polona, 2006: Novejše besedje slovenskega knjižnega jezika - seznam (A-O). *Jezikoslovni zapiski* 12/2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 89-159.
- GLOŽANČEV, Alenka, JAKOPIN, Primož idr., 2009: *Novejša slovenska leksika (v povezavi s spletnimi jezikovnimi viri)*. Zbornik na podlagi istoimenskega projekta 2007-2009. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Korpus slovenskega jezika FidaPLUS: <<http://www.fidaplus.net/>>. (Dostop 21. 4. 2009.)

Korpus Nova beseda: <http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html>. (Dostop 21. 4. 2009.)

Listkovna kartoteka in manjše elektronske zbirke iz obdobja 1990-2004. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.

LOGAR, Nataša, 2004: Nove tehnologije in nekateri nesistemiški besedotvorni postopki. Kržišnik, Erika (ur): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem. Obdobja 22. Metode in vrstni*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 121-132.

MARTINCOVÁ, Olga idr., 1998, 2004: *Nová slova v češtině (Slovník neologizmů)* 1, 2 - NSČ 1, 2. Praga: Academia.

RANGELOVA, Alben, 2005: Neosémantizmy a neosémantizační procesy. *Neologizmy v dnešní češtině*. Praga: Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky. 159-179.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) I-V, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.

ŠIRCELJ - ŽNIDARŠIČ, Ivanka (ur), 1998: *Besedišče slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki A-Z (po gradivu za slovar sodobnega knjižnega jezika zbrane besede, ki niso bile sprejete v Slovar slovenskega knjižnega jezika)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zložen (SSB)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja (SLP)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

ŽAGAR, Mojca, 2005: Determinologizacija (na primeru terminologije fizike). *Jezik in slovstvo* 50/2. 35-48.